

TIVA TÜRKLERİNİN ALKIŞLARI (ALGIŞ-YÖREEL) ÜZERİNE NOTLAR

On the Prayers of Tıva Turks

Les notes sur les prières des Turcs de Tıva

Yard. Doç. Dr. Mehmet AÇA*

ÖZET

Türk sözlü geleneği içerisinde önemli bir yere sahip olan Tıva Türklerinin sözlü geleneği, yazık ki, Türkiye Türkü araştırmacılarca en az tanınan geleneklerdendir. Tıva Türklerinin alkış (*algış-yöreel*) söyleme geleneğini ele alan ve alkışlara bazı örnekler veren bu yazı, Türk sözlü geleneğinin karşılaştırılarak bir bütün halinde ortaya konulabilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Tıva Türkleri, Güney Sibirya, Alkış, Budizm, Lamaizm

ABSTRACT

Oral tradition of Tıva Turks holds an important place in Turkish oral tradition. Unfortunately, oral tradition of Tıva Turks isn't known sufficiently by the Turkey's folklorists. The aim of this paper, which studied the prayer tradition of Tıva Turks and exemplified some examples of this tradition, is to contribute to investigation of Turkish oral tradition by comparatively.

Key Words

Tıva Turks, South Siberia, Prayer, Buddhism, Lamaism

Yöm vireyin hanum: Yırlü kara tag-laruñ yıkılmasun. Kölgelüçe kaba ağacuñ kesilmesün, kamın akan görklü suyuñ kurımasun, kanatlaruñ uçları kırılmasun, çapar-iken ağ boz atuñ büdrimesün. Çalıışanda kara polat öz kılıcuñ gedilmesün, dürtişür-iken ala gönderüñ ufanmasun, ağ pürçeklü anañ yiri behişt olsun, ağ sakallu babañ yiri uçmağ olsun. Hak yanduran çırağüñ yana tursun, kadir Tañrı seni namerde muhtac eylesün hanum hey.

En güzel örneklerini Türk edebiyatının şaheserlerinden *Dede Korkut Kitabı*'nda gördüğümüz alkış, Türk sözlü edebiyatının en yaygın; fakat, en az ele alınıp incelenen örneklerindedir. Genellikle *kargış* kavramı ile birlikte ele alınan alkışlar, Türk toplumunun kendisi ve diğer insanlar hakkındaki güzel di-

leklerini ifade ettiği en güzel metinlerdir. Şükrü Elçin, *duâ* adını verdiği alkış hakkında şunları yazmıştır: “*Türk milleti, İslam dininin esaslarına uygun bu duâlarla birlikte Tanrı'ya karşı dilek ve niyazlarını ana dilinde nazım veya nesir olarak sâde bir şekilde ulaştırmaktadır. Umumiyetle anonim olan, bedenî, ruhî, iktisadî, içtimâî ve dinî ihtiyaçların meydana getirdiği bu duâlar, atalar sözü gibi “hüküm” bildiren müsbet dilek mahsulleridir. Eski Türkçemizde “alkış: öğme” denilirdi*” (Elçin 1993: 662).

Alkışların dua karakterine rağmen, Türkiye Türkü bazı araştırmacılar, *dua* ile *alkış* arasında bazı farklılıklar olduğuna dikkat çekmişlerdir. Örneğin, Pertev Nâili Boratav, dualarla alkışların farkını şu şekilde ortaya koymaktadır: “*Dualar da alkışların geliştirilmiş, din törenlerine*

* Bahkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

değgin değer kazanmış biçimleridir. Bizim memleketimizde islâm dininin ve çeşitli tarikatların törenlerinde, ve onlara özgü görevlere bağlı olarak söylenmesi gereken sözlerdir bunlar. (...) Duanın alkıştan farkı, onu söyleyenin, ya kendisi için, ya da genel olarak insanlar (çoğu kez özellikle de din kardeşleri) için Tanrıdan istediklerini bildirmesidir; bu bildiri ne kadar güzel bir biçimde söylenirse etkisinin o kadar büyük olacağı inancı, dua kalıplarındaki sanat özenmesini açıklar...” (Boratav 1988: 129).

Alkış ve hep onunla birlikte ele alınan kargışın bir halk edebiyatı türü olarak kabul edilip edilmeyeceği de tartışılmıştır. Nitekim Pertev Naili Boratav, “Nasıl atasözlerini, bir: **asıl atasözleri**, bir de: **atasözü değerinde deyimler** diye ikiye ayırdıysak, alkış ve kargışları da aynı şekilde iki bölüğe ayırabiliriz. Bir bölümde sadece konuşmayı renklendiren, kısa kalıplar şeklinde alkış ve kargış (=hayır dua, bed-dua) sözleri vardır. Bu biçimdekileri bir “halk edebiyatı türü” olarak tanımlamak yersiz olur; konuşmayı süsleyici, duyguları belirtici, anlatımı güçlendirici dil öğeleridir bunlar; kısalıkları, yoğunlukları son kertede bulunmakla ve çok kullanılmakla ikinci bölüme tekilerden ayrılırlar. (...) İkinci bölümü, koygunluğunu anlatımdaki özenmişlikten, imge, düşünce ve çağrışım buluşlarındaki başarıdan alanlardır” (Boratav 1988: 125). Boratav, küçücük sanat yapıtları olarak nitelendirdiği ikinci gruptaki alkışların bir halk edebiyatı türü olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı konusunda herhangi bir şey yazmamıştır. Fakat, Boratav’ın atasözleri için söylediklerinden yola çıkarak ikinci gruba giren alkışları, halk edebiyatı türü olarak kabul ettiği gibi bir sonucu çıkarmak mümkündür.

Alkış ve kargışların “tür” kavramı

içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusu, Boratav’ın dışında Doğan Kaya ve Erman Artun gibi bazı araştırmacıların da gündemini işgal etmiştir. Kaya, alkış ve kargışları “sözlü anlatım türlerinin önemli bir cephesi” olarak nitelendirirken Artun, Boratav’ın görüşlerini paylaşmıştır.¹

Yazıda, Güney Sibirya Türklerinden Tıva (Tuva) Türklerinin algış-yöreelleri üzerinde durmaya çalışılacak; onların şekil, konu, söyleniş özellikleri ve işlevleri hakkında bilgi verildikten sonra bazı örnek metinler sıralanacaktır. Yazıdan maksat, Türkiye Türkü araştırmacılarına Tıva Türklerinin algış-yöreel geleneği hakkındaki bilgileri aktarabilmek ve ileride yapılacak karşılaştırmalı çalışmalara katkıda bulunabilmektir.

Tıva Türklerinin yetiştirdiği halk bilimcilerinden Ç. Ç. Kuular, **Tuva Ulustun Aas Çogaalı** adlı kitapta yer alan “Algış-Yöreelder” adlı makalesinde algış-yöreelleri, “Kişinin hayata dair güzel, iyi beklentilerini, hayallerini ifade eden, sözlü edebiyatın eski, serbest ölçülü, manzum bir türüdür” diye tanımlayarak algış, çalbarıg ve maktal olmak üzere üç gruba ayırmıştır (Kuular 1976: 132). Araştırmacı, bu üç gruba giren algış-yöreellerin hangi olaylar sırasında, nerede, hangi amaçlarla söylendikleri üzerinde de durmuş ve bu konuda şunları yazmıştır: “Algış”lar, dünür olunduğunda ya da düğün yapılırken, kadeh kaldırıldığında, ilk çocuk dünyaya geldiğinde, yeni bir ev kurulduğunda, yeni beşik hazırlanırken, çocuğun saçının ilk kez kesilmesinde, çocuk ilk kez atlas kemiği, ege kemiği kemirdiğinde söylenir. “Çalbarıg”lar, avcılar taygaya avlanmaya gittiklerinde, ulus uzun bir sefere atlandığında, suyu şifalı kutsal pınara girildiğinde, yeni kurulan eve ocak yapıldığında, insan otu kazıldığında, kurgan,

kanal yapıldığında okunur. “Maktal”lar ise eyerlenen ata, güç durumda kalan ya da güreşirken geri çekilen bahadıra yönelik söylenmektedir” (Kuular 1976: 132). Kuular’ın ifadesiyle algışlar, kişilere ya da nesnelere bir başkası tarafından iyi, hayırlı dileklerde bulunulurken, çalbarıglar ise, kişinin kendisi için bir şeyler istemesi sırasında söylenmektedir.

Kuular, adı geçen yazısında, algış-yörelleri söyleniş amaç ve yerlerine göre gruplara ayırmıştır. Bunlar şu şekildedir:

a. *Kelin Algaarı* (Gelin Alkışı)

b. *Moldurug, Hey-Oorga Çarın Algaarı* (Atlas Kemiği, Sırt ve Kürek Kemiğine Alkış)

c. *Añçınıñ Çalbarıgları* (Avcı Duaları)

ç. *Öske Çalbarıglar* (Diğer Dualar)

d. *Maktaldar* (Övgüler, Methiyeler)

Araştırmacı, *Kelin Algaarı* (Gelin alkışı) ile ilgili şu açıklamaları yapar: “*Tıva halkı, dünür olduğunda ya da düğün yapıldığında, gelin kızı kendine has güzel, tatlı sözler ile öve gelmiştir. Dünür olunan ya da düğün yapılan yerde söylenen algış-yöreeller, yuva kuran oğlan ile kızın hafızasında unutulmaz bir şekilde kalır; onların bir arada, mutlu bir şekilde yaşamalarına yardımcı olmak amacıyla söylenirler. Bu tören, düğün ertesinde oğlanın ana-babasının tarafında devam ettirilir. Gelin kız kadehte sütü içmek için sunar, deminki, yani oğlan, ağzını değırdikten sonra süt kadehini kendi anasına ya da babasına verir. Onlardan herhangi birisi alkışı söyler.*”

“*Algışta, yeni evlilerin çok çocuklu, sağlıklı-esenlikli, zengin, mallı mülklü kişiler olması istenir(...) Alkış söylenirken kalabalıktan “algış dursun” diye yardım gelir. Gelin kız, kadehteki sütü kaynanasına ve dışarıdaki halka içirir. On-*

dan sonra sütü, ateşe, evin tünlüğüne saçar. Bu, onun “Ateş”ten saadet dilemesi anlamına gelmektedir. Alkışı bu şekilde geçirmenin, düzenlemenin anlamı da gelin kızı güveyinin ailesine alıştırmakta yatmaktadır” (Kuular 1976: 132-133).

Kuular, geleneğe göre, bir kişinin bir hayvanı öldürüp atlas kemiğini kemirerek deliklerine ot soktuktan sonra alkış söylemesi gerektiğini yazar. Kişi, kapı girişinde üç kez yüksek sesle seslenip atlas kemiğini ateşe bırakır ve alkış söyler. Söylenen bu alkışlara *molduruk algaarı* (atlas kemiği alkışı) denilmektedir. *Molduruk* ya da atlas kemiğine yönelik alkıştan murat, hayvanların dölünün bereketli olmasını, tükenmemesini sağlamaktır. *Molduruğun* deliklerine ot sokulması da, sürü ya da avluda ot kadar çok hayvan olmasını sağlamak içindir (Kuular 1976: 134). *Hey-oorga* (Sağrı kemiğinin önündeki sırt kemiği) alkışlanırken iki çeçen (şair) onu parçalayıp terennüm eder bir halde etrafında dolanırlarken aralarında çekişip atışırlar. Çekişip atışmanın konusu, sırt kemiğinin özellikleridir. *Tıva* Türkleri, hayvancılığı hayatın temeli olarak algılamının dışında akıl-ruh mutluluğu olarak da düşünmüşlerdir. Küçük baş hayvanın aşık kemiğini çıkarıp oynamaları da bu işin estetik tarafını teşkil etmektedir. Sırt kemiğini alkışlamaları da bunun gibi bir durumdur. Kemiğin yapısını bahane ederek çeşit çeşit şeyleri söylemeleri, dil ve zekanın gelişmesine, kıvraklaşmasına yardımcı olmuştur. Sırt kemiğine methiye, iki kişinin oynayarak sergiledikleri bir oyunu andırmaktadır (Kuular 1976: 136).

Tıva Türkleri arasında, tıpkı Şor (Direnkova 1940: XV-XXIV), Hakas (Ungvitskaya-Maynogaseva 1972: 49-68) ve Altay (Ergun 1997: 20) Türklerinde olduğu gibi, avlanma sırasında ve otağ-

da destan terennüm edilirken dağ iyisinin (oran-taıdı eezi) destanı beğenerek dinlediğine, bundan memnun kaldığına dair bir inanış vardır. Dağ iyisinin güzel bir şekilde yalvaran ya da dua eden kişi ya da avcıya bol bol av hayvanı bahşedeceğine inanılmıştır (Kuular 1976: 136; Kırgıs 1990: 96-97). Bu tür bir inanış, geçmiş çağlara ait canlı ve cansız varlıkların koruyucusu olduğuna yönelik inancın yansımasıdır. Avcı, ulu geçit kıyısına gelince atından inip kurgana rengarenk bezleri bağlar, tören tütsüsüyle tütsüler, yemeğinin bir kısmını saçarak dua etmeye başlar. Avcı dağ iyisine sunduğu duasını, avlanacağı yere gelince otağında bir kez kaydattığı çayının üstünü ağzını değdirmeden aşağı yukarı serpererek devam ettirir. Alkışın başında ata taygasının özelliklerini çeçen (şair) benzetmeleriyle tasvir eder. Avcının alkışında, av hayvanlarının adları doğrudan zikredilmeden onların çeşitli özellikleri anlatılır, tasvir edilir. (Kuular 1976: 137).

Kuular, Tıva Türklerinin geçmiş atalarının *arjaanı*, yani, suyu şifalı kutsal pınarları kutsadıklarını ve onlara yönelik dualar ettiklerini kaydeder. Tıva Türkleri, renkli bez parçalarını arjaan, yani, suyu şifalı kutsal pınarın başındaki ağaç dallarına bağlayıp yemeklerinin en güzel kısımlarını sunduktan sonra dualar ederler. Tıva Türkleri, eski-yeni inanışları doğrultusunda kendilerini kuşatan dünyayı koruyan olağanüstü güçler ya da ruhlar olduğuna inanmışlar, onlara dualar etmişlerdir. Tuva Türkleri, sabah çayının üstünü ya da sütü *toskarak*² ya da *çajig ağacı* ile etrafı kuşatan dünyaya sunup saçınca çeçen manzum yakarışlarda bulunmuştur (Kuular 1976: 139). Kuular'ın aktardığı bu bilgileri *ağaç* ve *yer-su* kültürleri çerçevesinde ele almak ve bu kültürlerin Türklüğün geçmişinde de bugününde de son derece

önemli bir yere sahip olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekmektedir.

Maktal adı verilen manzumeler ise, yukarıda da temas edildiği üzere, güreşen yiğitleri, eyerlenen atları övmek, yüreklendirmek amacıyla söylenmektedir. Diğer Türk gruplarında olduğu gibi, Tıva Türklerinde de alp güreşi ve at yarışı, başlıca spor araçlarıdır. Tıva Türklerinin güreşen alpları yüreklendirmek ve övmek amacıyla söyledikleri maktalları, Kırkpınar meydanında güreşen yiğitleri öven ve yüreklendiren çığırtkanların söyledikleri tekerlememsi manzumelere benzetmek mümkündür.

Tıva Türklerinin algış-yöreelleri üzerinde hazırlanmış en kapsamlı çalışma olan ve Z. K. Kırgıs tarafından hazırlanan **Tıva Ulustuñ Algış-Yöreelleri** (Kızıl 1990) adlı kitapta, daha önce Kuular tarafından aktarılan bilgilerin yanı sıra Tıva Türklerinin algış-yöreellerinin temel özelliklerini ortaya koyan ek bilgilere de yer verilmiştir. “*Sözlü edebiyatın serbest ölçülü, manzum, kişiler için iyi dilekleri ifade eden türü*” (Kırgıs 1990: 6) olarak tanımlanan algış-yöreeller, kendi içerisinde sınıflandırılmış; söyleniş yer, zaman ve amaçları bakımlarından ele alınmışlardır.

Algışları, Tıva Türklerinin Budizm'in yayılmasından önceki hayat tarzlarını (Hayvancılık ve avcılık esaslı, doğanın yardımına muhtaç bir hayat tarzı), inanç sistemlerini (Kamlık, Şamanlık), dünya görüşlerini de yansıtan önemli bir araç olarak gören Kırgıs, onların esas anlam ve önemini de günümüz Tıva Türklerinin çeşitli yönlerini (dünya görüşünü, arzu ve isteklerini) ortaya koymalarından kaynaklandığını yazmıştır (Kırgıs 1990: 4).

Yazılı kaynaklar aracılığıyla takip etmek mümkün olmadığı için algış-yöreellerin ortaya çıkış tarihlerini tespit et-

menin mümkün olmadığını söyleyen Kırgıs, toplumun kültürel ve soysal değişime ve gelişime maruz kalmasına rağmen algış-yöreellerin temel anlamlarının değişmeden günümüze kadar geldiğine dikkat çekmektedir. Algış-yöreellerin Tıva Türklerinin geçmişine ait kültürel birikimini yansıttığına dikkat çeken Kırgıs, “Tıva Türklerinin geçmişte kültürsüz, medeniyetsiz cahil bir toplum olduğu” iddiasına da itiraz etmiştir. Kırgıs, Sovyet dönemindeki Budizm’in tehlikeli bir olgu olduğu yaklaşıma³ da temas etmiş, algış-yöreellerin dinle olan bağlantısına dikkat çekerek kitapta *Sarıg şajın*, yani, Lama Budizmi’ne temas eden, özellikle de bazı Burkanların adlarını zikreden metinlere de yer verildiğini yazmıştır (Kırgıs 1990: 5).

Yılın belirli dönemlerinde halkın aktif katılımıyla kutsal dağların methe-dilerek algışlar söylendiğini ifade eden Kırgıs, algış-yöreellerin fonksiyonları hakkında şunları yazmıştır: “*Düğün, yıl başı geçirilen yerde algış, kişinin sevinçli duygularını, dileklerini, cesaret arzunu, halkın geleceğe dair inancını ortaya koymuştur. Algışlar, halk hayatının esasını teşkil eden hayvancılık, avcılık ve tarımın dışında eski Tıva hayatının diğer sahalarını da aksettirmişlerdir. Dağda av süren avcılar otağa gelerek sarı çay eşliğinde algış söyleyip yalvararak dolaşmışlardır. Algış-yöreeller, avcuların adlarının yükselmesine, av sahibi olmalarına, hayata olan inancın pekişmesine yardımcı olmuştur* (Kırgıs 1990: 5).

Tıva Ulustuñ Algış-Yöreelleri adlı kitapta, Tıva Türkleri arasından derlenen algış-yöreeller, söyleniş amaçları, yerleri ve zamanları bakımından şu şekilde sınıflandırılmıştır:

a. Aile ve aile hayatı ile ilgili yöreeller:

1. İlk çocuğun doğumunda, göbeğinin kesiminde söylenen yöreeller

2. Üç yaşındaki çocuğun saçları kesilirken söylenen yöreeller

3. Düğün sırasında yeni kurulan eve söylenen yöreeller

4. Ateşi kutsarken okunan dualar

5. Kürek kemiğine yönelik yöreeller

6. Atlas kemiğine yönelik algışlar

7. Sırt kemiğine yönelik algışlar

8. Hayvanların kutsanması

9. Yeni yıla yönelik dualar

10. Dünürlük sırasında söylenen algış-yöreeller

11. Düğün yöreelleri

12. Alpları yüreklendirmeye yönelik sözler

13. Eyerlenen ata yönelik maktallar

14. Ok atma oyunu sırasında söylenen sözler

15. Ağaç keserken söylenen yöreeller

16. Kamların algışları

17. Ösküs-baara yalvarma

18. İnsan otu kazarken edilen dualar

b. Hayata dair kurgana, dağa, suya yalvarma:

1. “Arjaan”a (suyu şifalı kutsal pınara) edilen dualar

2. Kurgana yönelik dualar

3. Aşılan suya armağanlar sunulurken söylenen sözler

4. Gök gürlendiğinde okunan dualar

5. Tel ya da bay ağacın kutsanması

6. Geçit aşarken edilen dualar

c. Güce-emeğe yönelik algış-yöreeller:

1. Uzak sefer için atlanan kişiye söylenen yöreeller

2. Avcuların duaları

3. Koyun kırkımı ya da yün serimi sırasında söylenen yöreeller

4. Ark, kanal kutsama sırasında edilen dualar, söylenen maktallar

5. Hayvan sürüp enerken söylenen maktallar

6. Dus-Dag’a yalvarışlar

7. *Balıkçıların duaları*
8. *Tarla sürerken söylenen yöreeller*
9. *Rüzgar estirmeye yönelik sözler*
10. *Ayı inine yönelik algışlar*

Tıva Türklerinin algış-yöreelleri, çeçenler tarafından genelde manzum bir şekilde söylenmektedir. Bu tür metinler, manzum olmakla birlikte serbest bir ölçüye sahiptirler. Manzumeler; 3, 4, 7 ya da daha çok heceden meydana gelen dizelerle kurulmaktadır. 30-40 ya da daha fazla dizeden oluşan algış-yöreeller olduğu gibi; 2, 4, 8 dizeden oluşanlara da rastlanmaktadır. Algış-yöreellerde kafiye; aliterasyon, dize başı ve dize sonu kafiyelerle sağlanmaktadır. Dizelerde dize başı, dize ortası ve dize sonu kafiyelerin aynı anda bulunduğu örneklere de rastlamak mümkündür:

Sañımnı saldıım,

Çajumnı çaştım

Udur körbedim

Ulug sagıımadım. (Kuular 1976: 141)

Kişilere yönelik iyi dilekleri içeren algış-yöreellerde çoklukla dize sonları *bolzun* sözü ya da sonunda *-zın, -zin, -zun, -zün* (*çurttazın, karazın...*) eki bulunan fiillerle bitmektedir:

Azınganı aldın bolzun.

Aatkanı ool bolzun!

Ezerteeni çıraa bolzun

Edileeni möngün bolzun! (Kuular 1976: 141)

Uzun nazılıg bolzun

Ulus aas-kejiktig bolzun!

Bajınıñ düğü

Agargıje çurttazın,

Ak saldıg,

Ak baştıg çorzun!

..... (Kırgıs 1990: 7)

Algış-yöreeller çeçenler tarafından boğuk ve coşkulu bir sesle söylenmekte-

dirler. Bunun yanı sıra, Tıva ülkesinin çeşitli bölgelerinde değişik söyleyiş usullerine de rastlamak mümkündür (Kırgıs 1990: 6). Algış-yöreellerin boğuk bir sesle söylenmesi geleneği, Tıva, Altay, Hakas ve Şor Türklerinin destancılarının (*toolcu, kayçı, haycı*) destan terennümü ile paralellik arz etmektedir.⁴ Bundan dolayıdır ki, Kırgıs; algış-yöreelleri, yapı ve söyleyiş bakımlarından *tool* (destan) türü ile irtibatlandırmaktadır (Kırgıs 1990: 6).

Aşağıda, Tıva Türklerinin algış-yöreellerinden bazı örneklere yer verilmiştir. Gerek Kuular'ın ve gerekse Kırgıs'ın yaptığı tasniflere olduğu gibi örnekler vermek bir makale boyutunu çok fazlasıyla aşacağından bazı örneklerle yetinilmiştir. Verilen örnekler, daha çok hayatın safhaları (Doğum, evlilik, ölüm.), kişi oğlunun doğa ve doğa güçlerine karşı takındığı tavır ile varlığını sürekli kılmak adına yürüttüğü mücadele dikkate alınarak seçilmeye çalışılmıştır. Algış-yöreeller, yukarıda da belirtildiği üzere dinlik, büyüklük, törenlik eylemler sırasında söylenmektedirler. Bu tür metinlerin söylenmesi sırasında ne tür işlemler yapıldığını da ayrıntılı bir şekilde izah etmek gerekirdi; fakat, bu anlamda yapılması gereken izahlar, Tıva Türklerinin algış-yöreel geleneği hakkındaki bilgileri ve bazı örnek metinleri aktarmaktan ibaret olan bir yazının hacmini fazlasıyla aşacağından daha kapsamlı bir başka çalışmanın konusu olarak düşünülmüştür. Ayrıca, algış-yöreellerin dinle olan ilgisi nedeniyle Tıva Türklerinin dinî yapısı hakkında bilgi vermek de gerekirdi; fakat, bu da, tıpkı yukarıda zikrettiğimiz konu gibi, bir başka çalışmanın konusu olarak düşünülmüştür.⁵

1. İlk çocuk doğduğunda söylenen yöreler:

a)

Uzun nazılg bolzun,
Ulug aas-kejiktig bolzun!
Bajınıñ düğü
Agargıje çurttaşın
Ak saldıg
Ak baştıg çorzun!
Beş kojuun töreldig,
Beş çüzün maldıg,
Ertine edileldig,
Evileñ, sarıldıg bolzun!
Kış kejiñiñ karazın,
Kijiniñ eki edin
Edilezin!

Uzun ömürlü olsun,
Çok bahtiyar olsun!
Başının saçı
Ağarıncağa yaşasın,
Ak sakallı
Ak başlı gezsin!
Beş koşun akrabalı,
Beş yüz davarlı,
Serveti bol,
Nazik ve akıllı olsun!
Samurun karasına
Kişinin iyi malına
Sahip olsun!

(Kırgıs 1990: 7)

b)

Kodan sıñmas
Maldıg bolzun,
Aalinga sıñmas
Anay-huraganıg bolzun!
Ög doldur
Aji-töldüg bolzun!
Sagan südü
Sava sıñmas bolzun!
Çajıg süzüü
Elbek bolzun,
Aş-çemi
Amdannıg bolzun,
Ketken hevi
Hevingir bolzun!

Avluya sığmaz
Mallı olsun,
Ağıla sığmaz
Oğlaklı-kuzulu olsun!
Yurt dolusu
Çoluk-çocuklu olsun!
Sağdığı sütü
Kapkacağa sığmaz olsun!
Çajıg süzüü⁶
Bereketli olsun,
Aşı-yiyeceği
Lezzetli olsun,
Gittiği yolu
Hevingir olsun!

(Kırgıs 1990: 8)

2. Düğün ve gelin algışları:

a)

Döñ çerger ön öglezin,
Döş çerger malın çalazın!
Alañgı edeen anay-huraganı çaza bassın,
Murnuu edeen urug-darı saza bassın!
Sarıg askır çılğılg bolzun,
Sarıg baştıg ooldug bolzun!
Aji-tölü mendi turzun!
Azıraan malı kövey bolzun!
Torlaa deg öner bolzun,
Torga deg kaas bolzun!

Tümsekli yere yuvasını kursun,
Yokuş yerde hayvanlarını çağırsın!
Eteğinin arkasını oğlak ile kuzu çiğnesin,
Eteğinin önünü çoluk çocuk çiğnesin!
Sarı aygır yulkılı olsun,
Sarı başlı oğullu olsun!
Çoluk çocuğu bahtlı yaşasın!
Beslediği hayvanı çok olsun!
Keklik gibi yavrulu olsun,
Ağaçkakan gibi zarif olsun!

Ezerteeni çıraa bolzun,
Edertkeni ool bolzun!
Azinganı aldın bolzun,
Attanganı çıraa bolzun!

b)

Başkı oğlu
Baldı ışkaş bolzun
Ortun oğlu
Ojuk ışkaş bolzun!
Çoorganı çılıg bolzun,
Çook öörü höy bolzun!
Kara kiş aptarazınga
Çıdar bolzun.
Hem kejerde,
Baraannıg, doozunnug, bolzun!
Ak şarı keji kögeerlig bolzun.
Ak hadıñ bışkılıg bolzun!
Sarıg kögeerjikte aragazı
Savazırap turar bolzun!
Torlaa deg öörlüg bolzun,
Torga deg kaas bolzun!
Çöp şıñgeezin,
Yöreel doktaazın.
Düştüük çerge
Düştep ertsin,
Honuktug çerge
Honup ertsin!
Ugulza deg çurttalgalıg,
Urug-darı kövey bolzun.
Ot çiri onça-mendi bolzun!
Kulunçaktar deşkilejip turar bolzun,
Huragan kuduruu majañaynıp turar bolzun!
Ulagga munar attıg bolzun,
Uruk söörtür ooldug bolzun!

Eyerlediği rahvan at olsun,
Birlikte yürüdüğü oğul olsun!
Arttırdığı altın olsun
Bindiği rahvan at olsun!

(Kuular 1976: 133)

İlk oğlu
Balta gibi olsun
Ortanca oğlu
Kar gibi olsun!
Battaniyesi sıcak olsun,
Yakın arkadaşı çok olsun!
Kara samur yatağında
Yatar olsun.
Irmak geçerken,
Karaltılı, tozlu olsun!
Ak öküz derisinden tulumu olsun.
Ak kayın dallı olsun!
Sarı tulumda rakısı
Çalkalanıp dursun!
Keklik gibi yoldaşlı olsun,
Ağaçkakan gibi zarif olsun!
Doğru anlasın,
Alkış ezberlesin.
Yarım günlük yere⁷
Öğle yemeği yiyip yetsin,
Yirmi dört saatlik yere
Konup yetsin!
Nakış gibi ömürlü,
Çoluk çocuğu çok olsun.
Ot yiyeni çok olsun!
Taycıkları hoplayıp zıplar olsun,
Oğlak oyunu için binilir atlı olsun,
Sırık atar oğullu olsun!

(Kırgıs 1990: 46)

3. Ham (Kam) Algışları:

a) Hamın (Kamın) hasta kişi için söylediği algışı:

Aza çayan sagızınnar, ooy
Al-la bodum attanıptım,
Baraalgadam, ooy,
Aldın hólüm eeleri, ooy!
Tólgeçiler, tólgeleñer,
Töögüzü Tıva oran, ooy!

Aza⁸ talih tilsımları ooy
Onunla özüm yola koyulmuştum,
Selam sundum, ooy,
Altın gölümün iyeleri ooy!
Falcılar fala bakınız,
Tarihi Tıva yurdu, ooy!

Ereen kurttuñ doyu boor be?
 Erlik çerniñ ergezi be? Ooy!
 Aza çerniñ kıygızı be?
 Çerniñ sunguñ kileñi-be?
 Çeveg, höörnüñ çeskee-le be?
 Çamzaa-la be? Ooy!
 Keñgirgelig heliñnerniñ,
 Orgumçulug lamalarınñ
 Ergininden bolgan-na be?
 Çüüden bolgan, ooy!
 Karañgınıñ çurtunda be?
 Duruya kuştuñ ününden be?
 Dulguyaktıñ ününden be, ooy!
 Ilgaliñar, şılgaliñar, ooy!
 Azargançig aza çayan, ooy!
 Sagızınnar, ooy!

b) Ölen kişinin yedisine algış:

Ajı-çemiñ, ediñ-seviñ
 Ajaap al dep,
 Akı-duñmañ kıygırıp tur,
 Çıglıp algan manap turlar,
 Kıyğı salıp çalap tur men.
 Maajırğap, tavaarlavayn,
 Manatpayn çedip kelem.
 Töreldeñ manatpayn.
 Dürgen dalaş çedip kelem.
 Çedip keldiñ be, oo, oo!
 Dañza solup baraalğadım,
 Oyaktalbayn beer olur.
 Ovuuzunnap kayğaldava,
 Töreldeñ töleezi boop
 Dügür tutkaş, algan ejiñ
 Töleezi boop,
 Ajı-tölüñ, algan ejiñ
 Töleezi boop,
 Ajı-çemiñ delgep tuttum,
 Algan ejiñ amır-mendi,
 Ottulgan odu
 Otçug kör daan.
 Ajı-tölüñ bürün mendi,
 Ajı-çemiñ berip tur, kör.
 İñay körem, beer körem,
 İndinnanam, ilaaravam.

Ereen⁹ kurdun toyu mu var?
 Erlik yer yüzünün efendisi mi? Ooy!
 Aza, yer yüzünün nidası mı?
 Ooy! Yerin, suyun gazabı mı? Ooy!
 Yoksa mezarın çeskeği mi?
 Yoksa çamzağı mı? Ooy!
 Tefli heliñlerin¹⁰,
 Orgumçulu¹¹ lamaların
 Divanelerinden midir?
 Kimlerdendir, ooy!
 Karanlık ülkesinde mi?
 Turna kuşun sesinden mi?
 Dul erkeğin sesinden mi, ooy!
 Görünüz, sınayınız, ooy!
 Kibirli aza talih, ooy!
 Tılsımlar ooy!

(Kırgıs 1990: 65-66)

Aşını-yemeğini, türlü türlü şeyleri
 Al da ye diye,
 Kardeşin seslenip durur,
 Toplanıp gelenler bekleyip dururlar,
 Haykırıp çağırıyorum ben.
 Acele edip hızla
 Bekletmeden yetip geleyim.
 Akrabalarını bekletmeden.
 Aceleyle yetip geleyim.
 Yetip geldin mi oy, oy!
 Dañza¹² karıştırıp selam sundum
 Bir kenara çekilmeden bu yana otur.
 Kurnazlık edip dalavere etme,
 Akrabalarının temsilcisi olup
 Tef tutunca aldığın eşinin
 Temsilcisi olup,
 Çoluk çocuğunun, aldığın eşinin
 Temsilci olup,
 Aşını-yiyeceğini sofraya hazırladım,
 Aldığın eşin huzurlu,
 Sönen, mahvolan ateşi
 Ateşli baksana.
 Çoluk çocuğunun hepsi huzurlu
 Aşını-yemeğini verip dururlar, gör.
 Öteye bakayım, beriye bakayım,
 Hasret çekiyorum, acı acı bağırıyorum.

Beer körem, mñay körem,
Bijiirgeveyn çugaalap or.

Beriye bakayım, öteye bakayım,
Mahcup olmadan, sıkılmadan konuşa gör.
(Kırgıs 1990: 67-68)

4. Alpları ve atları yüreklendirmeye yönelik sözler:

a)

Kulun şaandan munup ööretken,
Çavaa şaandan şaap ööretken,
Duran deg karaktıg,
Tuñ deg diştig
Toolay deg kulaktıg,
Büree deg haaylıg,
Argaktıg aldı moyunnug,
Çaan dört azıglıg.
Kuduruun silgiy mañnaar,
Hölegezinden hoya mañnaar,
Bajı-bile savap oynaar
Ejen töreniñ naadımına
Endeg çok çügürer,
Çazak, namniñ naadımına
Saadal çok erter,
Kañ demir duyuu-bile
Çerniñ kartın tura mañnaar,
Ulam-ulam kitkep turar
Uzun durttug oyum!

Taylığından itibaren binip eğittiğim,
Bir yaşından itibaren koşturup eğittiğim,
Dürbün gibi bakışlı, görüşlü,
Sedef gibi dişli
Adatavşanı gibi kulaklı,
Boru gibi burunlu,
Altı mafsallı boyunlu
Dört azı dişli fil
Kuyruğunu sallayıp kişner,
Gölgesinden ürküp kişner,
Başıyla vurup oynuyor,
Hükümetin törenine
Kusursuz koşturur,
Hükümetin, partinin törenine
Durmaksızın iletir,
Çelik toynağı ile
Yerin bağrını deşip kişner
Daha bir kuvvetlenir
Uzun boylu kula atım!

(Kuular 1976: 140)

b)

Meeñ mögem-möge Dugarniñ
Onaan, dogaan ündürüñe-er!
Arzılañ deg küştüg möge,
Kalbak daşka taybas möge,
Kadır çergerge uşpas möge,
Tutkan holu kapka deg,
Turgan bodu örger deg,
Degeeleerge tendiş dives
Möge şılay berdi-i!
Karak çives arazında
Katay kagar kadıg möge.
Ergek turbas arazında
Egin sodaa çaspas möge.
Hartıgadan kaşpagay,
Deeldigenden tevingir,
Hölçük deg ala karaan
Körüp, şiyip kaap,
Kök deerni hölbeñnedir,

Benim bahadırım alp Dugar'ın¹³
Methini dinleyiniz!
Arslan gibi güçlü bahadır,
Geniş taştan ayağı kaymaz bahadır
Sarp yerde uçmaz bahadır,
Tutan eli kapı gibi,
Duran boyu kazık gibi,
Dolambaçlı yolda yürümeye gezi demeyen
Bahadır sürüverdi!
Göz açıp kapayana dek
Sert vurur güçlü bahadır.
Parmak bile kıpırdatmadan
Attığı oku iskalamaz bahadır
Doğandan çevik,
Çaylaktan daha avcı,
Gölcük gibi gizlice
İzleyerek abanıp çakıp
Gök yüzünü salları,

Köktüg çerni sirtiledi,
Oñ holun oñgaar sunup,
Sol holun soñgaar sunup,
Devip, samnap baardı-ı!

Yeşil yeri titretti,
Sağ kolunu sağa doğru uzatıp,
Sol kolunu sola doğru uzatıp
Oynayıp salınıp vardı.

(Kırgıs 1990: 54-55)

5. Ateşi kutsarken okunan dualar:

Kaň hüler ot çayaçım,
Örşee hayırakan!
Aal-kodan
Amır-dış turzun.
Anay-huragan
Deşkilejip turzun!
Ot-közümge çalbardım,
Ojuumga saını saldım!
Örşee, hayırakan!
Oor bağı kirbezin!

Çelik, tunç ateş yalazım,
Esirge Tanrım
Oba-ağıl
Rahat yaşasın.
Oğlak-kuzu
Hoplayıp zıplasın!
Alevime yalvardım,
Koruma tütsü yaptım!
Esirge Tanrım
Hırsız girmesin!

(Kırgıs 1990: 16)

6. Avcıların duaları:

a)

Olçalıg-omaktıg
Deer adam, Delegey-iyem!
Çoraan botka çovag çok,
Çortkan atka soodug çok,
Oran-tañdım, örşee!
Ovaanıñ uluu sende bolzun,
Olçanıñ uluu mende bolzun!
Arttıñ uluu sende bolzun,
Artınçaqtıñ uluu mende bolzun!
Ereen alañ erninden,
Kaas alañ haayından
Astırıp-distirip tur,
Aldın tañdım!

Av sahibi
Gök atam, dünya anam!
Yürüyen özüme yorgunluk yok,
Koşturan ata dinlenme yok,
Dağ iyem, esirge!
Kurganın ulusu sende olsun
Avin ulusu bende olsun!
Geçidin ulusu sende olsun,
Yükün ulusu bende olsun!
Rengarenk kocaman dudağından
Tombul, kocaman burnundan
Astırıp-dizdirip dur,
Altın dağım!

(Kuular 1976: 136-137)

b)

Attıg dees
Adap keldim,
Suraglıg dees
Surap keldim,
Oran-tañdım,
Örşee avırazın!
İyiniñ bireezinden,
İyistiñ ejinden
Örşee avırazın,
Oran-tañdım!

Adlı deyip
Adını zikredip geldim,
Soru deyip
Sorup geldim,
Dağ iyem,
Esirge, merhamet et!
İkinin birisinden
Çiftin birisinden
Esirge, merhamet et!
Dağ iyem!

(Kırgıs 1990: 101)

7. Gök gürlediğinde okunan dualar:

a)

Çer iyem-deer adam,
Örşee, oran-tańdım!
Hay-halaptı men dińnavadım.
Dińnaan kiji dińnadı
Bak çüve arılzın.
Örşee, oran-tańdım!
Eki çüve çookşulazın,
Örşee, oran-tańdım!

Yer anam, gök atam,
Esirge dağ iyem!
Ben felaketi işitmedim.
İşiten kişi işitti
Kötü şey arınsın, yok olsun.
Esirge dağ iyem!
İyi şey yakınlaşsın,
Esirge dağ iyem!

(Kırgıs 1990: 87)

b)

Doo buluttuń aayı-bile
Üstüp, tarap örşee.
Doo arttıń artı-bile
Ulçup tarap örşee.
Doo hemniń unu-bile
Estip, tarap örşee.
Deer adam, çer iyem,
Mańa dolu çaaşkın düşpezin.
Azıraan mal,
Aarıg-çalbak
Amır-mendi turzun.
Örşee, hayırakan,
Oran-tańdım.
Kuday dińmireeşkinim,
Çaylap örşee,
Kıybap örşee,
Ulu çıldıg
Ooldarlıg men.
Ak südüm
Çajıp tur men.
Iştıg sańım
Salıp tur men.
Hoynuńarga hoylańar,
Kolduuńarga kızıńar,
Örşee, hayırakan,
Oran-tańdım!

İşte şu bulutun istikameti ile
Parçalanıp, dağılıp esirge.
İşte şu geçidin aşısı ile
Uluyp dağılıp esirge.
İşte şu ırmağın yatağı ile
Maksatsızca gezip dağılıp esirge.
Gök atam, yer anam,
Aşırı yağmur yağmasın.
Beslediğim hayvanlar,
Hasta-keyifsiz
Esenlik içinde yaşasın.
Esirge Tanrım,
Dağ iyem.
Gürleyen göğüm,
Vaz geçip esirge,
Uzaklaşıp esirge,
Yılan yıllı
Oğulluyum ben.
Ak sütümü
Saçıyorum.
Dumanlı tütsümü
Tütsülüyorum.
Koynunuza koyunuz,
Koltuğunuzun altına kısıңыз,
Esirge Tanrım,
Dağ iyem!

(Kırgıs 1990: 87-88)

KAYNAKLAR

ALDIN-OOL (H. S.)-vd, 1968, Tuvinso-Russkiy Slovar, Moskva: İzdatelstvo "Sovetskaya Entsiklopediya".

ARTUN (Erman), 1999, "Günümüz Adana Âşıklık Geleneğinde Alkış-Kargış (Kara Alkış)", III. Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu)-Bildiriler, Adana: Adana Valiliği.

BORATAV (Pertev Naili), 1988. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, 5. b., İstanbul: Gerçek Yayınevi.

DIRENKOVA (N. P.), 1940, Şorskiy Folklor, Moskva-Leningrad.

ELÇİN (Şükrü), 1993, Halk Edebiyatına Giriş, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERGUN (Metin), 1993, "Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı", *Millî Folklor*, 3(19), 23-26.

ERGUN (Metin), 1997, *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, Konya: Cemre.

FRIDMAN (Eva Jane Neumann), 2002, "Tuva Şamanizmi", *Türkler*, 20. c., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

KAYA (Doğan), 1997, "Dualar ve Beddualar", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 4. sayı, 99-121.

KAYA (Doğan), 1999, Anonim Halk Şiiri, Ankara: Akçağ Yayınları.

KIRGIS (Z. K.), 1990. Tıva Ulustun Algış-Yöreelderi, Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.

KUULAR (Ç. Ç.), 1976, "Algış-Yöreelderi", Tıva Ulustun Aas Çogaalı, Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.

SOMUNCUOĞLU (Anar), 2002, "Tuva (Tıva) Cumhuriyeti", *Türkler*, 20. c., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

UNGVİTSKAYA, (M. A.)-V. E. Maynogaşeva, 1972, Hakasskoe Narodnie Poetiçeskie Tvorçestvo, Abakan.

NOTLAR

¹ Dua ve bedduaları "düzgü" kavramı içerisinde ele alan Doğan Kaya, "İnsanoğlunun toplum halinde yaşamaya başlamasından itibaren var olduğunu sandığımız dua ve beddualar, sözlü anlatım türlerinin önemli bir cephesini oluştururlar" (Kaya 1999: 448) diyerek bu tür metinleri, tür kavramı içerisinde dahil etmektedir. Kaya'nın alkış ve kargışlarla ilgili yazdığı bir başka yazısı için bakınız (Kaya 1997). Sunduğu bir bildirisinde Adana bölgesi âşıklık geleneğindeki alkış-kargış söyleme geleneğini ele alan Erman Artun ise, tıpkı Pertev Naili Boratav'da olduğu gibi, alkış ve kargışları bir halk edebiyatı türü olarak görmemektedir. Artun, alkış ve kargışları, konuşmayı süsleyici, duyguları belirtici, anlatımı güçlendirici dil öğeleri olarak tanımlayarak sanat değeri olanları da küçük birer sanat eseri olarak kabul etmektedir (Artun 1999: 111).

² Tos karak: Bağış, sunum için kullanılan dokuz delikli tahta kaşık. Kurban kesimi zamanı havaya süt serpmek için kullanılan uzun çubuk ya da ağaç.

³ Bağımsız "Taınu Tıva"da Sovyetler Birliği'nin etkisinin artması ile birlikte Moskova, Tıva Türklerinin Moğollarla olan münasebetlerini kesmek ve ulusal kimliğin canlı kalmasında önemli bir yere sahip olan Şamanizm ile Budizm'i ortadan kaldırmak için savaş açmış; yüzlerce Şaman ve Lamayı öldürmüş, Budist tapınaklarını yerle bir etmiştir. Sovyet dönemindeki Tıva Türkleri üzerinde uygulanan dinsel baskı hakkında daha geniş bilgi için bk: Somuncuoğlu 2002.

⁴ Tıva, Hakas ve Altay Türklerinin destanları hakkında bk: Dırenkova 1940: X-XI; Ergun 1993: 24; Ergun 1997: 27-28.

⁵ Tıva Türklerinin dini yapısı (Budizm ya da onun bir kolu olan Lamaizm, Şamanizm) hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Fridman 2002.

⁶ Çajık süzüü: Tabiat kültürüyle bağlantılı ritüellerde saçılan kutsal sıvı (Süt, ayran, arak). / Tabiatta var olduğuna inanılan ve insanların hayatını sürdürmelerine yardımcı olan ruhlara kutsal sıvıları sunma töreni.

⁷ Düşük çer: Sabahtan öğleye kadar yürümekle alınan yol.

⁸ "Aşağı dünyada yaşayan bir dizi iblis ve kötü ruh vardır. Bunların arasında -insana benzeyen, erkek ya da dişi olabilen kötü niyetli ruhlar- "aza"lar vardır. Erkek azanın ayakları havada asılı durabilir ya da üç başlı bir köpek ya da uzun gagalı bir kartal-baykuş olabilir. Geceleri şarkılar söyleyen mavi bir ışık olarak görünebilir ve şafakta kaybolur. Aza, sadece güçlü şamanların onu ziyaret edebileceği bir ülkede yaşar" (Fridman 2002: 183).

⁹ "Ereen"ler (bazen ongon denilir) ruh yardımcılarının betimlemeleridir. Bunlar şamana içinde yardım eden ve onu koruyan iyi ruhlardır. Ataların ruhları, özellikle de daha önce yaşamış akraba şamanların ruhları olabilirler. Sık sık ayının postu ya da turnaklı pençesiyle temsil edilen ayı "ereen", en güçlü ruhlardan biridir. Şamanların diğer koruyucuları, keçeden yapılmış, açık ağzından kırmızı dili sarkan bir yılan başı olan yılan "ereen"lerdir. Bunların cam bilya gözleri ve bakır boynuzları vardır; diğer ucuna bir demet küçük şerit dikilmiştir. Genellikle şamanın elbisesine birçok yılan asılmıştır. Kurt "ereen" kötü ruhlarla savaşında şamana yardım eder. Baykuş "ereen" geceleyin ormandaki kötü ruhları hissederek şamana yardım eder. Kuzgun "ereen", ağaçtan oyulmuş bir şekille temsil edilen, şamanın özel ulaştırıcısıdır... (Fridman 2002: 184).

¹⁰ Heliñ: Gelung (Lama unvanı).

¹¹ Orgumçu: Lamaların omuzları üzerinden dolayarak giydikleri kuşağa benzer bez.

¹² Dañza: (Destanlarda) meşhur kimselerin isimleri kaydedilen nesep kitabı.

¹³ Dugar: Burhan adı.